

Rafał Kania

SPRAWNE KIEROWANIE PAŃSTWEM W MYŚLI SPOŁECZNO-EKONOMICZNEJ WAWRZYŃCA SUROWIECKIEGO

Słowa kluczowe: sprawne działanie, myśl polityczno-prawna, administracja publiczna, gospodarka wolnorynkowa, prakseologia

Streszczenie

Państwo oraz administracja publiczna mają obowiązek realizacji wielu ważnych celów i zadań. Instytucje publiczne powinny działać sprawnie. Myśl polityczno-prawna daje szereg wskazówek sprawnego rządzenia. Jedną z interesujących koncepcji przedstawił w początkach XIX w. polski myśliciel Wawrzyniec Surowiecki. Dyrektywy sprawnego działania zawarł w swojej koncepcji gospodarki wolnorynkowej. Był przekonany, że jego pomysły, w szczególności dyrektywy praktyczne, mogą być twórczo zastosowane w Księstwie Warszawskim.

Wprowadzenie

We współczesnej nauce rozwija się szereg dyscyplin, których przedmiotem zainteresowania jest sprawnie funkcjonujące państwo, administracja publiczna oraz szeroko rozumiana kategoria podmiotów sektora publicznego. Ich reprezentanci zajmują się badaniem stanu aktualnego organizacji publicznych¹, ale również, a może przede wszystkim, tworzeniem praktycznych dyrektyw i wskazówek pozwalających udoskonalić zorganizowane formy grupowej egzystencji człowieka. Pośród bezpośrednio dedykowanych temu celowi należy wymienić w szczególności naukę administracji oraz, prężnie rozwijające się w ostatnim okresie, zarządzanie publiczne². Patrząc nieco szerzej na omawianą problematykę zauważymy, iż

¹ Termin „organizacja publiczna” został użyty w znaczeniu zaproponowanym przez B. Kożuch. Patrz: idem, *Zarządzanie publiczne. W teorii i praktyce polskich organizacji*, Warszawa 2004, s. 83 i n.

² S. Sudoł, B. Kożuch: *Rozszerzyć nauki o zarządzaniu o zarządzanie publiczne*, [w:] *Osiągnięcia i perspektywy nauk o zarządzaniu*, (red.) S. Lachiewicz, B. Nogalski, Warszawa 2010, s. 382 i n.; J. Hausner, *Zarządzanie publiczne*, Warszawa 2008; O. Lissowski, *Kierunki modernizacji zarządzania publicznego*, [w:] *Osiągnięcia i...*, s. 402 i n.; A. Zalewski (red.), *Nowe zarządzanie publiczne w polskim samorządzie terytorialnym*, Warszawa 2007, s. 32 i n.; B. Kożuch, *Zarządzanie publiczne...*; M. Zawicki, *Nowe zarządzanie publiczne*, Warszawa 2011; A. Bosiacki, H. Izdebski,

wspomniane dyscypliny rozwijają się na pograniczu nauk prawnych, ekonomicznych, politologii, socjologii oraz nauk o zarządzaniu. Na poziomie poszukiwań dyrektyw o znaczeniu uniwersalnym plasuje się z kolei teoria organizacji i kierownictwa. Natomiast za filozoficzną podstawę sprawnego działania, pojmowanego jako kategoria ludzkiej aktywności, uznawana jest prakseologia³.

Zważywszy na problem centralny, którym jest poszukiwanie recepty pozwalającej zbudować sprawnie funkcjonujące organizacje ludzkie, takie jak państwo i jego aparat, większość z wymienionych dyscyplin naukowych ma stosunkowo krótki rodowód, jeżeli za punkt wyjścia uznamy moment krystalizacji paradygmatu decydującego o ich odrębności. Czy zatem możemy datować krytyczną refleksję w omawianym zakresie od chwili emancypacji poszczególnych nauk szczegółowych i ich wybicia się na niezależność? Odpowiedź na tak postawione pytanie jest oczywiście przecząca.

Chociaż przedstawiciele wielu dyscyplin współczesnej nauki toczą ożywioną dyskusję na temat fundamentów aksjologicznych, założeń, celów, a także optymalnych struktur podmiotów zaliczanych do szeroko rozumianej kategorii organizacji publicznych, nie są to rozważania nowe, bowiem prekursorów refleksji o sprawnie funkcjonującym państwie i władzy publicznej należy szukać w odległej przeszłości. Wystarczy wspomnieć *Państwo* i *Prawo* Platona⁴ czy *Politykę* Arystotelesa⁵, prekursorów poszukiwań modelu doskonałej organizacji państwowej. Kolejne pokolenia myślicieli wносиły własny, bardzo zróżnicowany, wkład do tej problematyki, dzięki czemu świat idei intensywnie oddziaływał na rzeczywistość, wpływając na ewolucję i przekształcenia rozwiązań ustrojowych i organizacyjnych.

Bez wątpienia rozważania podejmowane we wskazanym obszarze w odleglejszej przeszłości nie były prowadzone według ściśle zalgorytmizowanych założeń metodologicznych. Nie dyskwalifikuje to jednak wyników owych wysiłków intelektualnych, zważywszy w szczególności na fakt, iż dyrektywy wskazujące jak zorganizować sprawne państwo i nim kierować, mają charakter praktyczny, co powoduje, że o ich, nie tyle prawdziwości, co praktycznej skuteczności decydują efekty zastosowania poszczególnych rozwiązań w konkretnych okolicznościach. Tym samym proponowane przez twórców myśli polityczno-prawnej i społeczno-ekono-

A. Nelicki, I. Zachariasz (red.), *Nowe zarządzanie publiczne i public governance w Polsce i w Europie*, Warszawa 2010.

³ T. Kotarbiński, *Traktat o dobrej robocie*, wyd. VII, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1982, s. 295 i n.; J. Zieleniewski, *Organizacja zespołów ludzkich. Wstęp do teorii organizacji i kierownictwa*, wyd. 4, Warszawa 1972; W. Gasparski, *Elementy metodologii nauk*, cz. I, niepubl. wykład dla uczestników studium doktoranckiego prowadzonego przez Akademię Leona Koźmińskiego w Warszawie, Warszawa 2009.

⁴ Por.: Platon, *Państwo*, tłum. W. Witwicki, Wyd. Antyk, Kęty 2003; idem, *Prawa*, tłum. M. Maykowska, Wyd. PWN, Warszawa 1960.

⁵ Por.: Arystoteles, *Polityka*, tłum. L. Piotrowicz, Wyd. PWN, Warszawa 1964.

micznej wskazówki działania poddawane są weryfikacji odmiennej, aniżeli ma to miejsce w przypadku nauk opisowych. Przykładem pozytywnego zastosowania dyrektywy praktycznej może być koncepcja trójpodziału władzy Monteskiusza w porządkach ustrojowych wielu współczesnych państw. Natomiast do niezbyt fortunnych przypadków implementacji zaproponowanych rozwiązań teoretycznych należy zaliczyć eksperyment wdrożenia doskonałego modelu ustrojowego Platona w Syrakuzach, czy doktryny marksizmu-leninizmu w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w drugiej połowie XX w.⁶

Z powyższych rozważań płynie konkluzja, iż refleksja na temat sposobów optymalnej organizacji grupowych form egzystencji człowieka jest prawie tak stara, jak samo istnienie sformalizowanych struktur społecznych. Jednak z uwagi na skrajne odmienności uwarunkowań, w których na przestrzeni dziejów były formułowane różnorodne propozycje dyrektyw działania dotyczących organizacji społeczeństwa i państwa, pewną trudność może rodzić znalezienie spójnego punktu odniesienia do ich porównywania i wyciągania bardziej ogólnych wniosków. Z pomocą przychodzą kategorie prakseologiczne, których uniwersalność pozwala, co prawda w ograniczonym zakresie, porównywać różne koncepcje powstające na przestrzeni dziejów. Pośród nich należy wymienić przede wszystkim takie cechy zorganizowanego działania człowieka lub grupy ludzi jak: sprawność, ekonomiczność, efektywność, skuteczność, korzystność, celowość, racjonalność⁷.

Jak już wcześniej zasygnalizowano, formułowanie dyrektyw pozwalających zorganizować sprawne państwo odbywało się nieprzerwanie na przestrzeni dziejów. Owa refleksja pozwoliła wyewoluować wykorzystywanym przez sprawujących władzę narzędziom od bardzo prostych rozwiązań poprawiających funkcjonowanie państwa, aż do współczesnych złożonych koncepcji zarządzania państwem, administracją oraz podmiotami sektora publicznego. Warto zatem przyjrzeć się pomysłom, które w tym zakresie były tworzone przez myślicieli polityczno-prawnych oraz społeczno-ekonomicznych, nie tylko ze względu na wartość poznania naukowego, ale również w poszukiwaniu uniwersalnych wskazówek dotyczących zarządzania państwem dla dobra wspólnego. Szczególnie interesująca w tym zakresie jest relacja zachodząca między wartościami perfekcyjnymi⁸, celami i zadaniami państwa, proponowaną formą organizacyjną państwa oraz dyrektywami sprawnościowymi pozwalającymi w praktyce zrealizować zaproponowany model teoretyczny.

⁶ Na prekursorów prakseologii w szczególności w myśli politycznej zwracał uwagę T. Pszczołowski [w:] idem, *Zasady sprawnego działania*, Warszawa 1967, wyd. IV, s. 34 i n.

⁷ Patrz szerzej: T. Pszczołowski, *Mała encyklopedia prakseologii i teorii organizacji*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978.

⁸ W znaczeniu aksjologicznym wartości perfekcyjne to takie, które są autoteliczne i nie wymagają bezwzględnego powiązania z celami praktycznymi, jak ma to miejsce w przypadku dyrektyw sprawnościowych, por.: W. Tyburski, *Elzenberg*, Warszawa 2006, s. 37 i n.

Wawrzyniec Surowiecki (1769-1827) – życie i dzieło

Jednym z prekursorów nowoczesnego w nauce polskiej w początkach XIX w. myślenia w kategoriach ekonomicznych o zagadnieniach społeczno-politycznych, zawierających również wątki poświęcone sprawnemu państwu, był urodzony w 1769 r. w Imielnikach nieopodal Gniezna Wawrzyniec Surowiecki. Chociaż rodzice jako drogę życiową wyznaczyli młodemu Wawrzyńcowi posługę kapłańską, jednak słaby stan zdrowia spowodował, że ostatecznie zrezygnował z kształcenia w seminarium Księży Misjonarzy. Po okresie krótkich studiów w Akademii Lwowskiej przez kilka lat pracował jako prywatny nauczyciel dzieci magnackich. Przy tej okazji odbył kilka interesujących podróży, w tym do Wiednia i Drezna. Po utworzeniu Księstwa Warszawskiego podjął pracę w administracji państwowej. Karierę urzędniczą kontynuował również w początkowym okresie istnienia Królestwa Polskiego aż do roku 1821. Był również członkiem Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Ponadto w latach 1811-1813 prowadził wykłady w Szkole Prawa i Administracji w Warszawie⁹.

Zainteresowania naukowe Surowieckiego koncentrowały się głównie wokół zagadnień społecznych, historycznych oraz ekonomiczno-gospodarczych. Jest uznawany za jednego z prekursorów ekonomii politycznej w nauce polskiej. W szczególności upodobał sobie jednak prowadzenie studiów w zakresie statystyki oraz historii uzupełnionej o wątki antropologiczne. Prowadzone badania miały jednak wymiar nie tyle teoretyczny, co praktyczny. Myśliciel poszukiwał bowiem odpowiedzi na pytania dotyczące przyczyn słabości i zacofania Polski. Jego rozważaniom przyświecał cel wybitnie pragmatyczny. W oparciu o racjonalne przesłanki chciał stworzyć solidne naukowe podstawy dla tworzenia praktycznego programu rozwoju ziem polskich oraz jej mieszkańców. Pośród spuścizny pisarskiej myśliciela należy wymienić w szczególności: „*Uwagi względem poddanych w Polsce i projekcie ich uwolnienia*” (1807), „*O upadku przemysłu i miast w Polsce*” (1810), „*O rzekach i splawach krajów Księstwa Warszawskiego*” (1811), „*O statystyce Księstwa Warszawskiego*” (1812), „*Uwagi o cechach*” (1816), „*Śledzenie początku narodów Słowiańskich*” (1820)¹⁰.

⁹ Patrz szerzej: A. Gella, *Wawrzyniec Surowiecki*, Wrocław-Warszawa 1958, s. 13 i n.; K. Chojnicka, M. Jaskólski (red.), *Słownik historii doktryn politycznych*, t. 5, Warszawa 2012, s. 684 i n.; U. Zagóra-Jonszta (red.), *Polska klasyczna myśl ekonomiczna na tle angielskiej i francuskiej*, Katowice 2009, s. 104 i n. Szerzej o Szkole Prawa i Administracji w Warszawie patrz: R. Kania, *Myśl polityczno-prawna Franciszka Ksawerego Szaniawskiego (1768-1830)*, Płock 2012, s. 32 i n.

¹⁰ Ibidem.

Fundament aksjologiczny sprawnego państwa

Podjmując rozważania o katalogu nadrzędnych wartości, stanowiących fundament aksjologiczny decydujący o organizacji i funkcjonowaniu sprawnego państwa, należy na wstępie wskazać główne źródła inspiracji intelektualnej Surowieckiego. Pomimo pobytu w Niemczech, gdzie istniały sprzyjające okoliczności do bezpośredniego obcowania z filozofią niemiecką, w szczególności znajomości dzieł Kanta, myśliciel pozostawał sceptycznie nastawiony do filozofii idealistycznej. Jego postawa światopoglądowa została ukształtowana głównie przez tradycję oświeceniową oraz założenia wczesnego liberalizmu, wraz z rozwijającą się prężnie klasyczną ekonomią polityczną eksponującą koncepcję kapitalistycznych stosunków gospodarczych. W przeciwieństwie do idealizmu niemieckiego autorzy wymienionych doktryn starali się uzyskać solidne podstawy empiryczne i uzasadnienie praktyczne dla swoich twierdzeń. Źródła inspiracji myśliciela uzupełniał historyzm, wpływający na przekonanie o istnieniu obiektywnych zjawisk społecznych i ekonomicznych występujących na przestrzeni dziejów. W szczególności doceniał rolę badań ilościowych, pozwalających na odkrywanie obiektywnych praw rządzących życiem społecznym¹¹. W konsekwencji można wskazać trzy podstawowe źródła inspiracji myśliciela: oświeceniowy empiryzm i sensualizm, ekonomię polityczną oraz historię.

Konsekwencją akceptowanych źródeł inspiracji było odrzucenie norm aksjologicznych abstrahujących od uwarunkowań istniejącej rzeczywistości. Należy przyjąć, iż w koncepcji Surowieckiego wartości perfekcyjne nie stanowiły punktu wyjścia dla optymalnego porządku społecznego. Przeciwnie, stanowiły konsekwencję istniejącej rzeczywistości. Porządek społeczny oraz właściwie zorganizowane państwo, zdaniem myśliciela, muszą uwzględniać naturalną konstrukcję i predyspozycje jednostek. Własny interes oraz możliwość zaspokojenia indywidualnych potrzeb dzięki pracy pozwalającej gromadzić dobra materialne stanowi najsilniejszą potrzebę motywującą działania człowieka. Tej naturalnej predyspozycji nie stłumi, ani nie zmieni żaden system, środki przymusu, czy regulacje prawne. Dlatego zamiast próbować zwalczać to co naturalne w człowieku, państwo powinno wykorzystać predyspozycje jednostek do budowy optymalnych rozwiązań organizacyjnych. Cel ten osiągnie poprzez tworzenie rozwiązań stymulujących człowieka do aktywności i podejmowania działań na rzecz własnego dobra. Wolność osobista, własność prywatna, kreatywność powiązana z pracą, uczciwa konkurencja oraz wolny rynek

¹¹ A. Gella, *op. cit.*, s.21.

powinny stanowić fundament aksjologiczny właściwie zorganizowanego porządku społecznego w państwie¹².

Pośród wymienionych, za wartość o znaczeniu podstawowym, która stanowi warunek *sine qua non* praktycznej organizacji sprawnego państwa, Surowiecki uznawał wolność osobistą wszystkich członków społeczeństwa. Chociaż czynił wolność warunkiem koniecznym obrotu i gospodarki rynkowej, koncentrował się przede wszystkim na jej wymiarze społecznym, humanistycznym, pomimo jednoczesnego uznania społeczeństwa za zjawisko podstawowe i w tym zakresie zyskujące pierwszeństwo przed jednostkami.

Wolność w ujęciu indywidualnym myśliciel postrzegał jako niezbędną podstawę rozwoju całego społeczeństwa. Stanowiła dla niego bowiem źródło inicjatywy i kreatywności, i w ten pośredni sposób wpływała na rozwój gospodarczy. W obszarze tworzenia warunków sprzyjających ludzkiej swobodzie widział Surowiecki istotną rolę państwa. Była to przyczyna, dla której myśliciel z gruntu sceptycznie nastawiony do zaangażowania struktur władzy w życie gospodarcze, dopuszczał ograniczony interwencjonizm państwa. Przyzwolenie to obejmowało ingerencję zarówno w zachodzące procesy gospodarcze, jak i życie społeczne, w szczególności w te obszary rzeczywistości, w których pojawiały się zagrożenia niezależne od jednostek, a wpływające niekorzystnie na ich egzystencję¹³.

Surowiecki uważał, że dzięki najszerszemu dopuszczalnemu zakresowi wolności indywidualnej dochodzi w społeczeństwie do naturalnego zrównoważenia sił i znaczenia politycznego wszystkich grup i warstw społecznych. Z drugiej strony podkreślał wagę interesu grupowego i nie wykluczał roli państwa jako moderatora kreującego różne obszary rzeczywistości społecznej. Jednak ingerencja wynikająca z dopuszczalności interwencjonizmu państwowego nie była narzędziem samoistnym. Ściśle łączyła się z działaniami mającymi na celu stworzenie warunków stymulujących indywidualną aktywność gospodarczą. „Tam gdzie mieszkańcom się nie przeszkadza, tam wszystkie rodzaje przemysłu wiążą się nawzajem zyskiem i współbieżaniem”¹⁴.

Zdaniem Surowieckiego, nieuzasadnione ograniczenia wolności mieszkańców stanowią podstawowy hamulec rozwoju państwa, ponieważ działania takie eliminują wszelką kreatywność i przedsiębiorczość, a także osłabiają motywację jednostek do zaangażowania w podejmowane działania. W omawianym zakresie myśliciel rozumował systemowo. Dowodził bowiem, że ograniczenie lub całkowite odebranie wolności osobistej przedstawicieli którejkolwiek z części społeczeństwa,

¹² W. Surowiecki, *O upadku przemysłu i miast w Polsce*, [w:] *Dzieła Wawrzyńca Surowieckiego*, Kraków 1861, s. 24, 29 i n.

¹³ *Ibidem*, s. 27, 86.

¹⁴ *Ibidem*, s. 71.

wpływa na opóźnienie cywilizacyjne całego państwa. Dostrzegał tym samym zależności strukturalne i funkcjonalne wszystkich elementów zorganizowanej całości, jaka są społeczeństwo i państwo. Wolność stymuluje rozwój ponieważ efekty pracy jednostek, w szczególności odkrycia i wynalazki, stanowią ostatecznie dobro wspólne całej społeczności¹⁵.

Surowiecki był apologetą własności prywatnej, która urastała w jego poglądach do rangi jednej z podstawowych wartości konstytuujących fundament aksjologiczny właściwie zorganizowanego państwa, w szczególności panujących w nim stosunków społecznych. Jako reprezentant liberalizmu ekonomicznego wskazywał na konieczność wprowadzenia rozwiązań sankcjonujących jej powszechne i nieograniczone występowanie, co stanowić miało naturalną konsekwencję zniesienia wszelkich nieuzasadnionych przejawów jej reglamentacji prawnej lub ograniczeń faktycznych. Własność prywatną uznawał za czynnik, który w decydujący sposób wpływa na rozwój gospodarki, a przez to pośrednio również i państwa. Zauważył przy tym, że dążenie do uzyskania własności jest naturalną i wrodzoną potrzebą człowieka. Pozyskanie różnorodnych dóbr materialnych stanowi główną motywację do podejmowania aktywności, ponieważ wiąże się z chęcią poprawy własnego bytu. Mobilizuje jednostki do podejmowania działań i znoszenia wyrzeczeń. Myśliciel uważał również, że dążenie to wpływa korzystnie na kształtowanie postaw patriotycznych mieszkańców. Przekonanie o pozostawianiu ilości zgromadzonych dóbr w ścisłej zależności od pracowitości, zręczności i kreatywności jednostki, stanowiło także przeniesienie na grunt społeczny idei sprawiedliwości naturalnej. Była to w rozumowaniu Surowieckiego ekwiwalentna nagroda za właściwe wykorzystanie posiadanych predyspozycji psycho-fizycznych¹⁶.

Wskutek uznania nadrzędności idei wolności wraz z koherentną wobec niej ideą własności prywatnej stało się możliwe określenie kolejnej z kluczowych wartości aksjologicznych. Była nią prowadzona w ramach wolnej konkurencji swobodna rywalizacja między talentami, kreatywnością i pracowitością jednostek. Surowiecki uważał, że jest to doskonały sposób kanalizowania naturalnych instynktów i predyspozycji człowieka. Z drugiej strony podkreślał korzystny efekt oddziaływania rywalizacji na rozwój jego potencjału intelektualnego i osobowościowego, którego wyniki wpływają ostatecznie na doskonalenie państwa. Na płaszczyźnie społecznej najlepsze warunki ku temu stwarza wolny rynek¹⁷.

Ukształtowanie osobowości Surowieckiego w atmosferze intelektualnej Oświecenia, wpłynęło na szczególną estymę, z jaką odnosił się do rzetelnej wie-

¹⁵ Ibidem, s. 28 i n.

¹⁶ Idem, *Zdanie o piśmie Z.D. Chodakowskiego*, [w:] *Dziela...*, s. 474; idem, *O upadku przemysłu...*, s. 126.

¹⁷ Idem, *O upadku przemysłu...*, s. 58-59, 70, 84, 87, 145.

dzy, stanowiącej wynik odpowiedniego wykorzystania potencjału intelektu. Choć zdawał sobie sprawę z ograniczonych zdolności poznawczych gatunku ludzkiego, zajmował w tej kwestii stanowisko utylitarne. Był przekonany, że znaczna część zdolności intelektualnych nie została jeszcze w pełni wykorzystana i odpowiednio spożytkowana. Poprawa w tym zakresie wpłynęłaby niewątpliwie na doskonalenie państwa oraz jakości jego funkcjonowania¹⁸.

Aby wolność osobista, własność prywatna oraz potencjał intelektualny wyzwalały w warunkach rywalizacji mogły zacząć przynosić pożądane skutki, każde przedsięwzięcie wymaga włożenia przez człowieka niezbędnego nakładu pracy. Surowiecki podnosił pracę człowieka do wartości konstytuujących właściwy porządek aksjologiczny w państwie. Nie mogło być inaczej, skoro głosił, iż praca doskonali zarówno jednostki w ich wymiarze intelektualnym, moralnym oraz fizycznym, jak również całe społeczeństwo, dzięki pożytkom stanowiącym jej efekty społeczno-gospodarcze¹⁹.

Eksponując elementy składowe akceptowanego systemu wartości należy podkreślić, że szczególnym rysem poglądów Surowieckiego był umiar, przekonanie o praktycznej skuteczności stosowania „zasady złotego środka” podczas poszukiwania rozwiązań problemów społecznych i budowania optymalnej formy społecznej egzystencji człowieka²⁰.

Podstawowe cele i zadania państwa

Jak wszystkie organizacje, a przede wszystkim ich szczególny rodzaj - instytucje, państwa nie powstały bez określonego celu. Trudno wyobrazić sobie bowiem wykreowanie jednej z najbardziej skomplikowanych form organizacyjnych społeczności ludzkich dla samego ich istnienia. Surowiecki również podzielał ten sposób myślenia. Analiza poglądów myśliciela pozwala na dokonanie zbiorczego zestawienia najważniejszych celów i zadań, które stawiał przed państwem. Celem istnienia tej kategorii instytucji było tworzenie odpowiednich warunków dla wielowymiarowej, pełnej afirmacji istoty ludzkiej. Myśliciela należy uznać za przedstawiciela atomizmu społecznego, a także w pewnym zakresie również za reprezentanta umiarkowanego hedonizmu. Eksponował prawo każdego człowieka do szczęścia, które pojmował w duchu liberalnym, utylitarystycznym i materialistycznym. Człowiek ma prawo do godnego, bezpiecznego, wolnego i dostatniego życia.

¹⁸ Ibidem, s. 34 i n., 38, 148-150; idem, *List do przyjaciela mieszkającego nad rzeką Wartą*, [w:] *Dziela...*, s. 221-222.

¹⁹ Idem, *O upadku przemysłu...*, s. 11 i n., 89.

²⁰ A. Gella, op. cit., s. 174.

Rolą państwa jest ułatwianie jednostkom osiągnięcie tego stanu dzięki ich aktywności. Obowiązkiem rządzących jest także zapewnienie mieszkańcom podstawowych środków do życia. Tylko w ten sposób możliwe jest związanie człowieka z danym miejscem, społeczeństwem i państwem²¹.

Z tak pojmowanym nadrzędnym celem wiązało się szereg zadań oraz celów pośrednich państwa. Przede wszystkim powinno ono dążyć do zapewnienia ochrony przed niebezpieczeństwami zagrażającymi egzystencji jednostek. Zakres tego zadania koncentrował się przede wszystkim na ochronie przed czynnikami zewnętrznymi. Surowiecki szczególnie eksponował konieczność ochrony rodzimych przedsiębiorców przed konkurencją zagraniczną wspieraną przez obce rządy, chociaż nie sprowadzał podejmowanych działań do czystego protekcjonizmu i barier celnych. Przeciwnie, sugerował raczej podejmowanie działań zwiększających w sposób naturalny konkurencyjność rodzimych przedsiębiorców oraz całej gospodarki.

Kolejnym zadaniem państwa miało być zapewnienie porządku wewnętrznego, poprzez tworzenie warunków pozwalających rozwinąć się wolnemu rynkowi i nieograniczonej konkurencji, stanowiącej podstawę pełnej afirmacji natury ludzkiej na płaszczyźnie społecznej. Wsparciem miała być również aktywność państwa w zakresie stymulacji rozwoju gospodarki stanowiącej, w przekonaniu myśliciela, podstawowe źródło bogactw, które z kolei wpływało na uzyskanie przewagi konkurencyjnej i decydowało o faktycznej sile państwa. Z powyższymi zadaniami integralnie wiązało się również dołożenie szczególnych starań rządzących do rozwoju i kumulacji ludzkiego potencjału intelektualnego. Kształcenie miało wyzwolić kreatywność jednostek, które dążąc do własnego szczęścia, będą również współuczestniczyć w budowaniu dobra wspólnego i pomyślności państwa.

Wizja społeczeństwa i państwa w poglądach Surowieckiego

Surowiecki dostrzegał znaczne ograniczenia człowieka wynikające z jego konstrukcji psychofizycznej. Chociaż jednostka ludzka dysponuje wolną wolą, to jej faktyczna swoboda zostaje w istotny sposób ograniczona przez prawa przyrody, którym również podlega gatunek ludzki. W wyniku wspomnianych uwarunkowań, dzięki posiadanej autonomii człowiek może zagospodarować jedynie przestrzeń wyznaczoną granicami obiektywnego porządku naturalnego²².

Konsekwencją przyjętych założeń filozoficzno-antropologicznych było uznanie ścisłego związku człowieka ze środowiskiem naturalnym. Myśliciel żywił

²¹ W. Surowiecki, *O upadku przemysłu...*, s. 151.

²² Idem, *List do J.K. Szaniawskiego członka TNP i asesora Dyrekcji Sprawiedliwości*, [w:] *Korespondencja w materiach obrazu kraju i narodu rozjaśniających*, List XLII z 30 XI 1807 r.

jednak przekonanie, iż rozwój cywilizacyjny będący pochodną naturalnej aktywności człowieka, pozwoli ludziom podporządkować w coraz szerszym zakresie otaczający świat. O pomyślności podejmowanych działań decyduje bowiem nie tyle sama przyroda, kreująca zewnętrzne warunki ludzkiej egzystencji, co raczej podejmowany trud pokonywania przeszkód i nieugięta wola tworzenia. Naturalne siły tkwiące w istotach ludzkich jawiły się Surowieckiemu jako podstawowa przyczyna rozwoju, główne „źródło bogactwa kraju” i pomyślności państwa. Ściśle łączył się z nią również przyrost naturalny, ponieważ wzrost populacji, był również uznawany jako jeden z kluczowych warunków efektywnej organizacji procesów i zjawisk gospodarczych, w tym racjonalnego podziału pracy²³.

W procesie rozwoju form życia zbiorowego, który prowadził do współczesnego myślicielowi stanu społeczeństwa, decydującą rolę odegrały dominujące cechy osobowościowe przeważające wśród członków poszczególnych społeczności. To one, zdaniem Surowieckiego, leżą u podstaw decyzji o wyborze zajęcia, wpływają na zasady organizacji życia grupowego, kształt sfery *sacrum*, istniejące formy ustrojowe. Naturalne predyspozycje jednostek są bodźcami silniejszymi aniżeli czynniki zewnętrzne, takie jak klimat czy sytuacja polityczna²⁴.

Poszukując dostatecznie uzasadnionej hipotezy wyjaśniającej powstanie społeczeństw Surowiecki odrzucał oświeceniową teorię umowy społecznej. Jego zdaniem główną przesłanką leżącą u podstaw tego procesu była konieczność zaspokajania bieżących potrzeb niezbędnych do podtrzymania jednostkowej egzystencji ludzkiej. Zauważył również istnienie zjawiska mającego decydujący wpływ na kształt zorganizowanych form egzystencji grupowej. Wraz z rozwojem społeczeństw i przyrostem demograficznym, rośnie ilość i jakość potrzeb materialnych człowieka, które z kolei wpływają na dalsze przekształcenia rozwiązań społeczno-ustrojowych²⁵.

Potrzeby ludzkie stanowiły, zdaniem Surowieckiego, główną siłę napędzającą rozwój ludzkości. Myśliciel wyróżnił potrzeby elementarne i „wygodowe”. Zaspokojenie pierwszych jest konieczne do zachowania trwałości egzystencji i dotyczyą wszystkich. Natomiast do zaspokojenia potrzeb „wygodowych” dążą tylko ci, którzy wcześniej osiągnęli satysfakcję wynikającą z braku odczuwania potrzeb elementarnych i jednocześnie uświadomili sobie istnienie potrzeb drugiego rodzaju. Myśliciel dostrzegł również stały proces przemian w katalogu potrzeb, odbywający się wraz z rozwojem cywilizacyjnym. W jego konsekwencji potrzeby, które wcześniej były uznawane za „wygodowe”, stawały się elementarnymi, a naturalne dąże-

²³ W. Surowiecki, *O statystyce Księstwa Warszawskiego*, za: A. Gella, op. cit., s. 145.

²⁴ A. Gella, op. cit., s. 57.

²⁵ *Ibidem*, s. 58-59.

nie do poprawy własnego bytu powoduje kreowanie kolejnych potrzeb „wygodowych”²⁶.

Przyjęcie powyższych założeń antropologicznych skutkowało sformułowaniem hipotezy zakładającej, że przyczyna połączenia ludzi w społeczeństwa stanowiła wynik oddziaływania norm prawa natury. Surowiecki podkreślał jednocześnie ważną kwestię wpływającą na jego widzenie rozwoju sprawnego państwa. Natura nigdy nie wytwarza wszystkich zasobów potrzebnych człowiekowi. Skutkiem tego niejako popycha ludzi ku sobie, a ci łączą się w większe społeczności pozwalające przezwyciężyć ograniczenia dzięki współdziałaniu i wzajemnej pomocy²⁷.

Pomimo akceptacji egoizmu jednostek oraz atomizmu społecznego charakterystycznego w szczególności dla doktryn liberalnych, utylitarnych oraz realizmu politycznego, poglądy społeczne Surowieckiego zostały zabarwione ideą solidarystyczną, wynikającą z przekonania o naturalnej zbieżności interesów indywidualnych i dobra wspólnego. Jednocześnie pozostając wierny założeniom liberalizmu gospodarczego, nie godził się na całkowite zepchnięcie partykularnych interesów jednostek na dalszy plan, w imię dobra społeczeństwa i państwa. To właśnie warunki umożliwiające pełną afirmację ludzkiej wolności na gruncie swobodnej konkurencji i wolnego rynku prowadzą do zaspokojenia jednostki, stanowiąc praktyczne urzeczywistnienie idei dobra powszechnego we właściwie zorganizowanym państwie²⁸.

Podczas analizy procesu kształtowania porządku społecznego, której wnioski mogłyby posłużyć jako podstawa budowania sprawnego państwa, zapewne z racji swoich zainteresowań naukowych, Surowiecki marginalizował własne zainteresowanie aspektami polityczno-prawnymi istniejącej rzeczywistości. Koncentrował się głównie na analizie jej przyczyn społeczno-ekonomicznych, dla których oś stanowiła rywalizacja jednostek i grup o osiągnięcie przewagi ekonomicznej i uzyskanie dominującej pozycji w społeczeństwie. W konsekwencji owej rywalizacji zwycięzcy przejmowali władzę i narzucali pozostałym porządek ustrojowy oraz prawny korzystny dla własnych celów, uzależniając jednocześnie w ten sposób od siebie pozostałą część społeczeństwa²⁹.

Obserwując zjawiska społeczne Surowiecki zauważył i docenił znaczenie religii w procesie kształtowania porządku społecznego. Siły jej oddziaływania upatrywał w odczuwanej przez człowieka naturalnej potrzebie bezpieczeństwa, opieki i ochrony przed zagrożeniami oraz nawykiem podległości wobec autorytetów. Dostrzegał również proces stopniowej ewolucji religii postępującej równolegle wraz

²⁶ W. Surowiecki, *O upadku przemysłu...*, s. 9.

²⁷ Idem, *O rzekach i splawach krajów Księstwa Warszawskiego*, [w:] *Dziela...*, s. 293.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Idem, *O upadku przemysłu...*, s. 15.

z rozwojem społeczeństwa. Wiązał kształtowanie sfery *sacrum* z procesem formowania elity władzy. Wskazywał, że w każdej społeczności znajduje się grupa lub jednostka, która poprzez posiadanie szerszych horyzontów intelektualnych dostrzega oraz stara się podejmować działania na rzecz interesu całej grupy. Początkowo nie dysponują jednak narzędziami pozwalającymi utrzymać kontrolę nad społecznością. Ostatecznie środkiem do tego celu staje się wykorzystanie słabości jednostek, ich wiary w siły nadprzyrodzone, których wytłumaczenie przekracza zdolności intelektualne człowieka. Aspirujący do przejęcia roli przywódców dokonują interpretacji zjawisk nadprzyrodzonych w sposób pozwalający przejąć kontrolę nad społeczeństwem, dzięki czemu uzyskują zdolność ukształtowania korzystnego dla siebie porządku społecznego. Dodatkowo zgodny z interesami rządzących porządek uzyskuje sankcję teologiczną. Z czasem członkowie danej społeczności dostosowują swój system wartości oraz sposób działania do wyznaczonych norm postępowania. „Bogom zatem przyznano rządy, a ludzie w imieniu bogów zarządzili ludźmi”³⁰.

Postrzeganie społeczeństwa i państwa jako zorganizowanych całości, a także jednostek jako integralnych ich elementów, wymagało odpowiedniego ujęcia. Jedną z dogodnych form prezentacji poglądów na temat powstania i istoty społeczeństwa dostarczyły Surowieckiemu teorie formułowane na płaszczyźnie nauk ścisłych, w szczególności mechaniki. Twierdził, że „*społeczność ludzka podobna jest do maszyny, w której obrót jednego kółka, udzielając się wszystkim innym, sprawia ruch powszechny. Jedna osoba porusza swoim działaniem wiele innych, a cała klasa wszystkie klasy, które ją otaczają*”³¹.

Rozumowanie myśliciela zawierające wątki holistycznego postrzegania organizacji ludzkich wyraźnie sugeruje, iż antycypował założenia teorii systemów społecznych³². Wskazują na to nie tylko poglądy o istnieniu określonej struktury organizacji, w tym wypadku społeczeństwa, ale także dostrzeżenie zależności funkcjonalnych między jej częściami. Ponadto podkreślał istnienie powiązań między elementami systemu w ujęciu horyzontalnym oraz uwzględniał powiązania wertykalne zachodzące pionowo między podsystemami, systemami i nadsystemami.

Prowadząc rozważania o istocie społeczeństwa oraz jego zorganizowanych formach, Surowiecki porównywał funkcjonowanie państwa do „wielkiego gospodarstwa”, w którym skumulowana zostaje wielka ilość potrzeb oraz rąk do pracy, źródeł i sposobów ich zaspokojenia. Za kluczowe dla właściwej organizacji porządku społecznego uznawał społeczno-ekonomiczny wymiar pracy ludzkiej oraz jej racjonalny podział. Poziom specjalizacji zawodowej traktował jako wyraz sta-

³⁰ W. Surowiecki, *Śledzenie początków narodów Słowiańskich*, [w:] *Dziela...*, s. 508.

³¹ Idem, *O rzekach...*, s. 293; idem, *O upadku przemysłu...*, s. 31.

³² L. Bertalanffy, *Ogólna teoria systemów. Podstawy, rozwój, zastosowania*, tłum. E. Woydyłło-Woźniak, Warszawa 1984, s. 223 i n.

nu dojrzałości społeczeństwa, a co za tym idzie, również państwa. Genezy podziału pracy upatrywał w oddziaływaniu na ludzi presji rosnących potrzeb materialnych oraz przyrostu ludności. Zjawiska te łącznie powodowały powstawanie nowych, coraz bardziej wyrafinowanych potrzeb. Podział pracy wpływa na utrwalenie pożądanego porządku społecznego. Wpływa korzystnie na powstawanie wewnętrzpaństwowej równowagi, której naruszenie wpływa destrukcyjnie i prowadzi do upadku organizacji państwowej. Dlatego za niezbędne uznawał utrzymanie właściwych proporcji i relacji między rolnictwem, przemysłem, rzemiosłem i handlem oraz dochowanie należytej troski o ich zrównoważony rozwój³³.

Przyrost naturalny był uznawany przez Surowieckiego za jeden z głównych czynników decydujących o sile państwa. Stosując podejście systemowe do badanej problematyki dostrzegał jednocześnie bezpośredni związek między rozwojem gospodarczym i zaludnieniem, którego wzrost wpływa na zmniejszenie ubóstwa i zacofania. Analizując istotę przyrostu naturalnego, który z kolei w sposób przemożny wpływa na rozwój społeczności ludzkich, myśliciel dokonał podziału przyczyn tamujących ów proces na naturalne oraz będące wynikiem działania człowieka. Szczególnie interesował się drugą grupą przeszkód, których niwelowanie pozostawało w zasięgu ludzkich starań. Pośród nich za podstawowy powód hamowania przyrostu naturalnego uznawał wojny. Kolejną był celibat księży. Również niesprawne rządy, niesprawiedliwość, nierówność, ograniczenie wolności i własności prywatnej, powodują powstawanie ubóstwa, zubożnienia i gnuśności ludzkiej. Niedostatek wywołuje wiele chorób, a w konsekwencji nadmierną śmiertelność. Natomiast jako czynniki sprzyjające przyrostowi naturalnemu myśliciel uznawał dynamiczny rozwój przemysłu, kultury i oświaty³⁴.

Surowiecki nie potrafił wyobrazić sobie bytu współczesnych społeczeństw bez istnienia organizacji państwowej. Aby ta szczególnego rodzaju instytucja mogła właściwie funkcjonować i realizować podstawowy cel swego istnienia, czyli zabezpieczać dobro jednostek, niezbędne stawało się uwzględnienie interesów wszystkich istniejących grup i warstw społecznych w imię szeroko rozumianej solidarności członków społeczeństwa³⁵.

Pomimo koncentracji na problemach społeczno-ekonomicznych właściwie zorganizowanego państwa, w tle rozważań Surowieckiego pojawia się refleksja poświęcona problematyce polityczno-prawnej. Myśliciel pozytywnie odnosił się do „gminowładztwa”, które w pierwotnym kształcie na etapie tworzenia i krystalizowania zorganizowanych form życia ludzkiego, było przejawem praktycznego zastosowania zasad równości, wolności i solidarności łączącej wszystkich członków

³³ W. Surowiecki, *O przyczynach upadku...*, s. 11 i n.

³⁴ Ibidem, s. 24; A. Gella, op. cit., s. 149-150.

³⁵ A. Gella, op. cit., s. 91.

społeczności. Pragmatyzm wynikający z trzeźwej oceny współczesnej autorowi sytuacji międzynarodowej, charakteryzującej się bezwzględną rywalizacją państw, a także uwzględnienie potrzeby tworzenia stabilnej sytuacji wewnętrznej pozytywnie wpływającej na rozwój gospodarczy, kazał jednak dać przewagę skuteczności silnym rządom monarszym, przy uwzględnieniu jednak reprezentacyjnych elementów w preferowanym ustroju politycznym. Właściwie zorganizowane państwo zapewnia realny wpływ społeczeństwa na istniejącą rzeczywistość, w szczególności obowiązujący porządek prawny. Myśliciel uznawał takie rozwiązanie za korzystniejsze od nieograniczonego „jednowładztwa”³⁶.

W sprawnie funkcjonującym państwie bardzo istotna rola przypadła, zdaniem Surowieckiego, kadrze urzędniczej i administracji państwowej. Urzędników postrzegał jako „pełnomocników” państwa i rządu oraz sługi narodu. Piętnował traktowanie stanowisk publicznych wyłącznie jako źródła dochodów, splendoru i innych korzyści osobistych. Podkreślał konieczność uświadomienia sobie przez urzędników ciężącej na nich odpowiedzialności za dobro wspólne, integralnie powiązane ze służbą publiczną³⁷.

Wkład Surowieckiego do polskiej myśli społecznej, ekonomicznej i politycznej, co podkreślane jest w literaturze przedmiotu, w znacznej mierze wynika z recepcji klasycznej ekonomii politycznej oraz jej twórczego dostosowania do uwarunkowań panujących w Księstwie Warszawskim. Oryginalność koncepcji wynikała w szczególności z umiejętnego powiązania założeń powstałej w odmiennych warunkach społeczno-politycznych i gospodarczych doktryny oraz panujących na ziemiach polskich uwarunkowań. Chociaż bowiem myśliciel był zwolennikiem kapitalistycznych stosunków społeczno-gospodarczych, potrafił dostrzec słabości klasycznej postaci tego systemu, a także negatywne skutki jego bezrefleksyjnej adaptacji na ziemiach polskich. Uwzględniając panującą sytuację społeczno-gospodarczą twierdził, iż swobodny obrót powinien być w pewnym zakresie kreowany i kontrolowany przez państwo³⁸.

Niezależnie od posiadanych niedoskonałości, porządek kapitalistyczny wydawał się myślicielowi najbardziej odpowiednim modelem organizacji życia społecznego. Był bowiem najbliższy ludzkiej naturze. Chociaż jednak, jak twierdził, człowiek jest w swojej naturze egoistą, odpowiednio ukształtowany może bezkonfliktowo godzić swoje cele z interesami ogółu. Liberalizm gospodarczy i wolny rynek stanowią najlepszą formę kanalizowania ludzkiego egoizmu, wpływają na zastąpienie konfliktów zbrojnych pokojową rywalizacją w realiach wolnego rynku.

³⁶ W. Surowiecki, *O upadku przemysłu...*, s. 19.

³⁷ A. Gella, s. 154.

³⁸ Ibidem, s. 43, 67; W. Bernacki, *Liberalizm polski 1815-1939. Studium doktryny politycznej*, Kraków 2004, s. 62-63, 84 i n., 103 i n.; U. Zagórska-Jonszta (red.), op. cit., s. 104 i n.

Należy przy tym podkreślić, iż także interpretację porządku prawnego naturalnego Surowiecki dokonywał w duchu liberalnym. W jego przekonaniu ustrój kapitalistyczny stanowił formę recepcji norm prawnego naturalnego na gruncie społecznym. Uważał, iż tworzy on dla wszystkich jednostek sytuację równych szans, pozwalających poprzez własne starania poprawić warunki swojej egzystencji, w szczególności ułatwia bogacenie się. Wzrost dobrobytu wpływa także na podniesienie poziomu moralnego jednostek, w szczególności uczciwości i rzetelności³⁹.

Jednym z integralnych elementów porządku kapitalistycznego jest konkurencja. Surowiecki uważał rywalizację rynkową za zjawisko pożądane i pożyteczne zarówno dla jednostek, jak i pojmowanych systemowo, prawidłowo zorganizowanych stosunków społecznych. Widział w niej czynnik wychowawczy oddziałujący na uczestników obrotu gospodarczego, a także mechanizm chroniący interesy klientów. Nabywcy powinni mieć wybór, zarówno produktów, jak i dostawców. Wolna konkurencja stanowi także czynnik naturalnej selekcji uczestników nieograniczonej sztucznymi więzami gry rynkowej. Najslabsi przegrywają i wypadają z rynku⁴⁰.

Chociaż Surowiecki był zwolennikiem konkurencji gospodarczej, to jednak jej nie absolutyzował. Zdawał sobie bowiem sprawę z problemu, jaki może pojawić się w związku z rosnącą liczbą przegranych w rywalizacji wolnorynkowej. W ograniczeniu ujemnych skutków tego zjawiska dostrzegał szczególną rolę państwa. Metodą zapobiegania negatywnym zjawiskom konkurencji naruszającym pożądaną równowagę wewnętrzną może być jego działanie na rzecz wzmocnienia globalnej siły wytwórczej gospodarki narodowej. W tym celu dopuszczał bezpośrednio wsparcie niektórych jej dziedzin przez państwo. Akceptował tym samym ograniczony interwencjonizm państwowy w procesy gospodarcze. Jednocześnie podtrzymywał, iż chociaż wolny rynek działa ze szkodą dla niektórych przedsiębiorców i rządzi się brutalnymi prawami, w ostatecznym rozrachunku przynosi korzyści konsumentom⁴¹.

Pomimo, iż Surowiecki eksponował korzyści wynikające z ustanowienia stosunków kapitalistycznych, to jednak będąc pragmatykiem trzeźwo oceniającym istniejące uwarunkowania, akceptował zaangażowanie państwa w procesy gospodarcze wymuszone sytuacją międzynarodową oraz stanem gospodarki narodowej. Obok uwarunkowań wewnętrznych, okolicznością usprawiedliwiającą ograniczony interwencjonizm państwa było zagrożenie negatywnymi skutkami przewagi konkurencyjnej gospodarek państw bardziej rozwiniętych. Uważał, iż napływ dóbr z zagranicy powoduje ograniczenie produkcji krajowej. Przyczyn tego rodzaju niekorzystnych zjawisk upatrywał w niedostatecznym poziomie rozwoju przemysłu kra-

³⁹ W. Surowiecki, *O upadku przemysłu...*, s. 58-59, 70, 87, 145.

⁴⁰ Ibidem, s. 84.

⁴¹ Ibidem, s. 41 i n.

jowego. Obowiązkiem zatem rządu jest wspieranie tych gałęzi gospodarki, które muszą wytrzymać silną konkurencję zewnętrzną. Argumentował, iż ekspansja zewnętrzna stanowi realne zagrożenie dla egzystencji obywateli i dlatego konieczne staje się prowadzenie ożywionej działalności interwencyjnej państwa. W szczególności aktywność państwa przejawiać się miała w formie przemysłowej polityki celnej, jednak już nie w formie tworzenia barier w duchu merkantylistycznym, a raczej jako racjonalnie przemysłane i precyzyjnie wymierzone sprawne działania oddziałujące punktowo, wymierzone w ogniska zagrożeń. Uzupełnieniem miała być szczególna dbałość o stałe podnoszenie konkurencyjności rodzimej gospodarki, w tym usuwania wszelkich przeszkód ograniczających kreatywność prywatnych przedsiębiorców⁴². Myśliciel zauważał przy tym, iż czasem pomimo istnienia korzystnych uwarunkowań nie zachodzi postęp społeczny i rozwój gospodarczy. Przyczyn takiego stanu rzeczy upatrywał w zaniedbaniach rządzących i polityków, a także przyjęciu niewłaściwych rozwiązań ustrojowych i prawnych⁴³.

Punktem wyjścia do kreowania właściwie zorganizowanego państwa musi być racjonalna analiza uwarunkowań determinujących istniejącą rzeczywistość. W przypadku poszukiwania sposobów pozwalających na przyspieszenie rozwoju Księstwa Warszawskiego, poprawę sytuacji Surowiecki uzależniał od reformy stosunków społeczno-gospodarczych i własnościowych, w szczególności na wsi. Położenie nacisku na ten obszar wynikał, jak podkreślał, z rolniczego charakteru gospodarki narodowej. Wykluczał istnienie sprawnego państwa, w którym dochodzi do gwałtownych napięć społecznych. Dlatego podkreślał konieczność niwelowania antagonizmów między najbogatszą i najuboższą częścią społeczeństwa⁴⁴.

Surowiecki potępiał dominację jednej warstwy społecznej. Z oczywistych powodów koncentrował się na szlachcie, realizującej swoje partykularne cele kosztem innych warstw, w szczególności chłopstwa. Podkreślał także kluczową rolę miast i ich mieszkańców w procesie budowania stabilnego porządku społecznego oraz ustroju politycznego⁴⁵.

Jedną z podstawowych przyczyn wpływających demotywująco na największą część społeczeństwa, ludność chłopską, w szczególności osłabiających naturalną potrzebę ludzi do poprawy własnej sytuacji dzięki wykonywanej pracy, było odbieranie wolności osobistej i własności prywatnej. Osłabienie chęci działania wpłynęły na stopniową degradację handlu i rzemiosła, które na rynku wewnętrznym pozostawały w bezpośredniej zależności od siły nabywczej ludności chłopskiej. Uważał, iż chęć do działania dla dobra osobistego, potrzebę swobody oraz poprawy wła-

⁴² Ibidem, s. 41, 43, 48.

⁴³ Ibidem, s. 26.

⁴⁴ A. Gella, op. cit., s. 84-85.

⁴⁵ Ibidem, s. 66, 77.

snej sytuacji poprzez gromadzenie majątku, stanowiły predyspozycje osadzone głęboko w naturze człowieka⁴⁶. W konsekwencji twierdził, że we właściwie zorganizowanym państwie regulacje konstytucyjne sankcjonujące zniesienie poddaństwa oraz wprowadzające powszechną wolność osobistą mieszkańców muszą znaleźć realne odzwierciedlenie w całym porządku prawnym, także w aktach prawnych niższego rzędu. Porządek prawny musi oddziaływać korzystnie na stopniową poprawę pozycji najsłabszej grupy społecznej, czyli chłopów⁴⁷.

W poglądach o istocie gospodarki państwa Surowiecki poświęcił wiele uwagi rzemiosłu i przemysłowi. O ile drugi z wymienionych charakteryzował się większą rentownością, to uprawianie pierwszego wynikało z oceny rodzimych tradycji kształtujących stosunki społeczno-gospodarcze panujące na ziemiach polskich. Nadal bowiem rzemiosło stanowiło podstawę produkcji pozarolniczej. Jego rozwój, zdaniem myśliciela, niósł za sobą szereg korzyści. Wpływał na wzrost dochodów państwa oraz skutkowało ograniczeniem importu, a tym samym zmniejszeniem strumienia pieniądza wypływającego zagranicę. Uważał, iż naród niepotrafiący samodzielnie przetwarzać surowców, musi sprowadzać produkty końcowe z innych rynków. Rozwój rzemiosła daje również dodatkową korzyść. Skutkuje powstrzymaniem przyrostu „ludzi luźnych” niemających stałego zajęcia⁴⁸.

W swoich poglądach Surowiecki starał się formułować praktyczne wskazówki pozwalające stworzyć realne rozwiązania chroniące drobnych przedsiębiorców przed konkurencją wielkiego kapitału. Dostrzegał ten problem, chociaż w swoich rozważaniach nie rozróżniał jeszcze przedsiębiorcy kapitalistycznego i rzemieślnika. Był naiwnie przekonany, że organizacja wolnego rynku oparta na fundamentach liberalnych wartości znajdujących odzwierciedlenie w ustroju politycznym, daje przedstawicielom wszystkich warstw społecznych równy start i tworzy dla wszystkich sprawiedliwe warunki rozwoju. Konsekwencją zachodzących przemian będzie poprawa stosunków społecznych, a także indywidualnej sytuacji jednostek. Taką szansę daje gospodarka kapitalistyczna i wolny rynek, którego zasady funkcjonowania określa państwo i ustanowiony porządek prawny⁴⁹.

Surowiecki nie był zwolennikiem cechów oraz narzucania rzemieślnikom sztucznych rygorów zawodowych i pozarynkowych ograniczeń dla prowadzonej działalności gospodarczej. Uważał, że podstawą rzemiosła jest talent i kwalifikacje, które najlepiej są weryfikowane w warunkach wolnego rynku w procesie swobodnego wyboru konsumenckiego. Wszelkie inne szykany, cechowe regulacje, opłaty, zwyczaje cechowe, traktował jako hamulec rozwoju tej gałęzi gospodarki. Tylko ry-

⁴⁶ W. Surowiecki, *O upadku przemysłu...*, s. 101.

⁴⁷ Patrz szerzej: Idem, *Uwagi względem poddanych i projekt ich uwolnienia*, Warszawa 1807, s. 4 i n.

⁴⁸ Idem, *O upadku przemysłu...*, s. 35 i n.

⁴⁹ Idem, *Uwagi o cechach*, [w:] *Dziela...*, s. 186 i n.

nek powinien weryfikować, które rodzaje rzemiosł i ich wyroby są bardziej pożyteczne, a na które nakłady powinny zostać ograniczone. Mimo całościowo negatywnej oceny potrafił docenić korzystne aspekty społeczne funkcjonowania cechów. Podkreślał ich udział w procesie wychowawczym oraz rolę socjalną polegającą na wsparciu członków organizacji. Zauważył także ich znaczenie w procesie tworzenia więzi grupowych niewielkich wspólnot⁵⁰.

Jak już zostało wcześniej wspomniane, Surowiecki pojmował gospodarkę państwa jako system. Podkreślał istnienie ścisłych zależności rolnictwa, przemysłu, rzemiosła i handlu. Chociaż zdawał sobie sprawę, iż produkcja rolna stanowiła ówczesnie podstawę gospodarki państwa, konsekwentnie podtrzymywał, że ożywienie gospodarcze uzależnione jest od tworzenia dogodnych warunków dla wymiany handlowej⁵¹.

Prowadząc rozważania na temat handlu Surowiecki analizował problemy i trudności związane z pracą kupca. Zauważył, że szczególne niebezpieczeństwo wiąże się z działalnością w czasach burzliwych, niepewnych oraz w państwach naruszających zasadę praworządności. Negatywne konsekwencje takich okoliczności odczuwają szczególnie kupcy, istnienie bowiem i rozwój handlu wymaga przejrzystych i sprawiedliwych reguł konkurencyjnych oraz stabilnego prawa. Integralnym warunkiem rozwoju stosunków kapitalistycznych oraz obrotu gospodarczego stymulowanego przez handel było tworzenie dogodnych warunków dla rozwoju miast i ludności w nich zamieszkującej⁵². Chociaż eksponował rolę miast, dostrzegał również negatywne zjawiska ich przerostu. Wielkie skupiska ludzkie w postaci zurbanizowanych przestrzeni, jak twierdził, wpływają demoralizująco na ludzi⁵³.

Handel stanowił przedmiot szczególnego zainteresowania Surowieckiego. Rola przypadająca kupcom była, zdaniem myśliciela, szczególna dla społeczeństwa, gospodarki i państwa, ponieważ dzięki ich pracy łatwiejsza stawała się dystrybucja dóbr do obszarów, w których występuje niezaspokojony popyt. Twierdził, iż bogactwa „*podobne są do wody, która dąży ustawicznie tam, gdzie jej jeszcze brakuje*”⁵⁴. Zjawisko to prowadzi w efekcie do wyrównania poziomów życia i zapotrzebowania na dobra w różnych miejscach. Polityka państwa nie może prowadzić do tamowania tego naturalnego procesu. Musi raczej koncentrować się na jego pozytywnym stymulowaniu. Rolę katalizatora wpływającego na szybkość owego przepływu pełnił stan kupiecki.

Handel wpływa również na rozwój przemysłu, ponieważ prawie nigdy się nie zdarza, aby przedsiębiorcy dysponowali wszystkimi czynnikami koniecznymi

⁵⁰ Ibidem, s. 178 i n.; idem, *O upadku przemysłu...*, s. 49 i n.

⁵¹ A. Gella, op. cit., s. 131.

⁵² W. Surowiecki, *O upadku przemysłu...*, s. 66 i n., 124 i n.

⁵³ Idem, *O statystyce...*, za: A. Gella, op. cit., s. 147.

⁵⁴ Idem, *O upadku przemysłu...*, s. 61.

mi do produkcji, w szczególności surowcami i narzędziami. Jednocześnie rosnąca produkcja wymaga ponadlokalnych rynków zbytu. Rola kupca sprowadza się do pośrednictwa, głównie w przypadku większych odległości, między producentami i konsumentami, pozwalając oszczędzić im czas związany z dystrybucją produktów i poszukiwaniem partnerów wymiany handlowej⁵⁵.

Myśliciel zauważył także, iż zazwyczaj kapitał inwestorów przemysłowych jest zbyt mały, aby umożliwić rozwój produkcji. W konsekwencji wymaga wsparcia kapitału handlowego, a jest to tym łatwiejsze, że kupcy poszukują przedsięwzięć pozwalających zainwestować nadwyżkę posiadanych środków w nadziei na przyszłe zyski⁵⁶.

Surowiecki twierdził, że kontakty handlowe wpływają również na podniesienie kultury społeczeństwa, poziomu edukacji oraz pokojowej współegzystencji narodów. Kupcy w jego przekonaniu, stanowili awangardę społeczeństwa, bowiem dzięki posiadanym środkom finansowym, doświadczeniu, umiejętności racjonalnej oceny ryzyka planowanych przedsięwzięć, jako pierwsza grupa społeczna podejmują realizację nowych i niepewnych projektów, o ile istnieje szansa powodzenia i osiągnięcia zysku⁵⁷. Siła gospodarcza państwa, zdaniem myśliciela, zależała od stworzenia dogodnych warunków dla obrotu handlowego. Takie działanie musi skutkować w konsekwencji rozwojem innych gałęzi gospodarki – rolnictwa, przemysłu i rzemiosła⁵⁸.

Ekonomiczne aspekty kształtowania stosunków społeczno-gospodarczych w sprawnym państwie

Główne zainteresowania Surowieckiego zogniskowane były wokół problematyki ekonomicznej. Pierwszym z fundamentalnych zagadnień tego obszaru poruszonym przez myśliciela była wartość w znaczeniu ekonomicznym. Podstawowymi czynnikami tworzącymi wartość były praca oraz „przemysł”, czyli indywidualne zdolności, talent i kreatywność jednostek ułatwiające sprawne działanie. Szczególnie podkreślał znaczenie wszelkiej wiedzy praktycznej, w tym technicznej, korzystnie wpływającej na działania człowieka. W przeciwieństwie do fizjokratów widzących źródło dóbr materialnych wyłącznie w ziemi i jej płodach, Surowiecki wskazywał, że prawdziwą wartość nadaje im dopiero ludzki „przemysł”. Podkreślał, iż

⁵⁵ Ibidem, s.63.

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Ibidem, s. 65.

⁵⁸ Ibidem.

powstaje ona w procesie pracy produkcyjnej i stanowi wynik sumy efektów ilościowych oraz jakości skumulowanej w produktach⁵⁹.

Zdaniem myśliciela, każdy produkt wytworzony przez człowieka jest nośnikiem wartości rynkowej odpowiadającej jego poziomowi użyteczności. O wartości realnej (rynkowej) towarów decyduje ich atrakcyjność w procesie wymiany. Pojmowana była przez Surowieckiego jako stosunek ilości danego produktu do ilości produktu nabywanego w ramach uczciwej transakcji dokonanej przez racjonalne strony stosunku prawnego. Dostrzegał zjawisko ekwiwalentności dóbr występujących w obrocie prawnym, dlatego wartość rzeczywista danego produktu stanowiła jego wartość wymienną. Powyższe rozumowanie łączyło się ściśle z wymianą wynikającą ze społecznego podziału pracy⁶⁰.

Kolejnym zagadnieniem ekonomicznym podjętym przez Surowieckiego była istota ceny. Myśliciel nie zajął jednoznacznego stanowiska w tym zakresie. Jak zauważa się w literaturze, interpretował cenę jako funkcję dwóch czynników: wartości danego dobra i jego użyteczności. Cena powinna wynikać z obiektywnie określonego ich stosunku⁶¹.

Integralnie powiązane z rozważaniami o istocie ceny było zagadnienie pieniądza. Myśliciel poświęcił sporo uwagi problematyce monetarnej. Był przedstawicielem kruszcowej teorii pieniądza. W jego rozumowaniu pieniądz stanowił towar wykorzystywany do wymiany. Siły nabywczej pieniądza upatrywał w „wartości wewnętrznej”. Miarą jego użyteczności natomiast był poziom popytu rynkowego na środki płatnicze. Jednocześnie Surowiecki odrzucał założenia nominalistycznej teorii pieniądza. Krytykował naiwne wyobrażenia niektórych władców przekonanych o możliwości arbitralnego kreowania wartości kontrolowanej waluty. Dostrzegał również zjawisko wypierania lepszego pieniądza przez gorszy, które jest szczególnie szkodliwe w obrocie międzynarodowym, ponieważ przynosi szkody nie tylko poszczególnym obywatelom, ale także całemu państwu dotkniętemu tego rodzaju negatywnymi praktykami. Innym wskazanym przez myśliciela negatywnym zjawiskiem było wprowadzenie do obrotu pieniądza papierowego. Stan ten uważał za ujemny skutek konieczności wynikającej z sytuacji ekonomicznej, w której uczestnicy obrotu gospodarczego zostali pozbawieni innych środków wymiany⁶².

Szczególnie mocno Surowiecki piętnował „nieróbstwo” i lenistwo. Racjonalnie wykonywana praca ludzka przynosi więcej dóbr, niż jest to niezbędne do zaspokojenia podstawowych potrzeb wykonującego ją człowieka. Różnica między łączną sumą korzyści a nakładami ponoszonymi w związku z wytworzeniem dane-

⁵⁹ Ibidem, s. 34 i n.

⁶⁰ Ibidem, s. 32, 90.

⁶¹ Ibidem, s. 171.

⁶² Ibidem, s. 153 i n.

go dobra stanowi dochód. Surowiecki postulował dochowanie szczególnej troski państwa w zakresie sprawiedliwego jego podziału między poszczególnych członków społeczeństwa. Dostrzegł przy tym istniejącą prawidłowość, polegającą na wzroście swobody w zakresie decydowania o przeznaczeniu nadwyżki przychodów nad kosztami wraz z przyrostem dochodu. Natomiast niewielkie dochody wystarczające jedynie na zaspokojenie podstawowych potrzeb, tworzą poważną barierę dla siły nabywczej niezamożnej części społeczeństwa. Chociaż uważał „wydatki zbytkowe” za korzystne dla rozwoju gospodarki poprzez oddziaływanie na wzrost produkcji, postulował aby nadwyżki przeznaczać raczej na inwestycje niż produkty luksusowe⁶³.

Przy okazji analizy znaczenia międzynarodowego obiegu pieniądza Surowiecki poczynił ciekawą spostrzeżenie. Porównał państwa do obywateli w ustroju republikańskim, w którym jednostki nie poczuwają się do posłuszeństwa wobec prawa narzuconego arbitralnie przez jednego z nich. Zauważył, że żadne państwo, nawet najsilniejszej mocarstwo, nie dysponuje instrumentami do opanowania wszystkich złóż kruszców i narzucenia innym państwom swojej woli w zakresie reguł nominalistycznej polityki monetarnej na szczeblu ponadnarodowym. Dostrzegł przy tym istnienie procesu ponadnarodowej integracji gospodarczej⁶⁴.

Istotnym elementem rozważań o gospodarce państwa był pogląd na temat kapitału. Według Surowieckiego „wszystko, co właścicielowi czyni dochód pewny, nie wchodząc, czyli ten składa się z ziemi, z zwierząt, z płodów, z pieniędzy, z talentu lub z narzędzi, skoro może przynieść zysk jakowy dla tego, który go posiada, jest dla niego kapitałem”⁶⁵. A zatem kapitał może występować w bardzo różnych postaciach. Jest nim każdy czynnik produkcji oraz dobra pozostające faktycznie poza sferą gospodarczą, które jednak mogą być spożytkowane na cele produkcyjne.

Surowiecki uważał, że kapitał pieniężny może być gromadzony w państwie na dwa sposoby. Po pierwsze, dostarczany jest przez naturę lub stanowi wynik kreatywności człowieka. Wyróżnił przy tym kapitał użyteczny i nieużyteczny. Zauważył bowiem, że każde bogactwo naturalne stanowi kapitał. Jednak aby stało się użyteczne, musi być celowo użyte lub połączone z innymi rodzajami kapitału. Myśliciel widział wartość kapitału w jego użyteczności, dochodowości i efektywności, które ostatecznie kreują zysk. Wskazywał przy tym, że zysk jest uzależniony także od szybkości przepływu kapitałów. Jego spowolnienie powoduje niedobór środków niezbędnych do produkcji i ostatecznie skutkuje zastojem gospodarczym i redukcją zysku⁶⁶.

⁶³ Ibidem, s. 89.

⁶⁴ Ibidem, s. 154.

⁶⁵ Ibidem, s. 47 i n.

⁶⁶ Ibidem, s. 47, 55-56.

Surowiecki opowiadał się za utylitarystyczną koncepcją zakładającą słuszność nieograniczonego bogacenia się jednostek. Był zdecydowanym krytykiem ustalania przez państwo sztywnych stóp procentowych stosowanych w obrocie gospodarczym. Kwestia ta powinna pozostawać w wyłącznej gestii stron stosunku zobowiązaniowego. Twierdził, że chęć zysku stanowi podstawową potrzebę leżącą u podstaw motywacji decydującej o prowadzeniu działalności gospodarczej w porządku kapitalistycznym. Wszelkie arbitralne ograniczenia prowadzą do utraty chęci do działania, ponieważ zysk jest nagrodą przypadającą przedsiębiorcy za podejmowane talent, wykonaną pracę oraz ponoszone ryzyko. Dlatego musi stanowić konsekwencję wyłącznie powyższych zmiennych niezależnych. Ponadto myśliciel zauważył, że warunkiem *sine qua non* rozwoju gospodarczego jest akumulacja kapitału. Wszelka reglamentacja w tym zakresie wpływa na ograniczenie aktywności, co w konsekwencji może prowadzić do kryzysu, a nawet upadku gospodarki⁶⁷.

Rozumiejąc prawidłowości gospodarki kapitalistycznej Surowiecki uważał, że bezproduktywne kumulowanie środków finansowych w jednym miejscu bez utrzymywania ich w ciągłym obrocie jest działaniem nierozsądnym i szkodliwym. Z drugiej strony potępiał rozrzutnych, którzy marnotrawią swój majątek. Nie oznacza to jednak, że był przeciwnikiem zbytku. Zachowując znaczną elastyczność intelektualną oraz kierując się trzeźwą oceną rzeczywistości dostrzegał, że w jednych okolicznościach wydatki na dobra luksusowe mogą stanowić czynnik hamujący, w innych natomiast odgrywają rolę stymulującą rozwój gospodarczy. Podkreślał konieczność poszukiwania rozsądnego umiaru między skrajnościami, dla którego punktem odniesienia muszą stanowić istniejące uwarunkowania⁶⁸.

Praktyczne dyrektywy usprawniające funkcjonowanie państwa

Podejmując analizę zawartych w poglądach Surowieckiego praktycznych dyrektyw i wskazówek pozwalających zbudować sprawnie funkcjonujące państwo, należy na wstępie wskazać na formułowane przekonanie o zasadności wprowadzenia niezbędnego stopnia uporządkowania struktury wewnętrznej każdej sformalizowanej instytucji, a także relacji zachodzących między poszczególnymi jej elementami. Także państwo musi spełnić powyższy, kluczowy dla jego sprawnego funkcjonowania, warunek. Myśliciel podkreślał negatywne konsekwencje braku dobrego rządu, wynikającego z przyjęcia niewłaściwych rozwiązań organizacyjnych, jak również sposobów kierowania instytucją państwową. Ustanawianie błędnych koncepcji ustrojowych wpływa na wzrost anarchii i egoizmu, każącego działającej jed-

⁶⁷ Ibidem, s. 85 i n., 132.

⁶⁸ Ibidem, s. 69, 90.

nostce lub grupie skupiać się wyłącznie na partykularnych celach, zaspokajanych kosztem interesów całości. Nieprzewyciężenie negatywnych tendencji musi prowadzić do kryzysu i ostatecznego upadku instytucji państwa⁶⁹.

Poszukując wskazówek dla właściwego zorganizowania poszczególnych elementów składowych instytucji państwa dostrzegł Surowiecki zjawisko izomorficzności strukturalnej i funkcjonalnej różnych organizacji. Obserwacja ta skutkowała wnioskiem o uniwersalności dyrektyw sprawnego działania pożytecznych niezależnie od wielkości organizacji. W przekonaniu myśliciela „gospodarka narodowa”, *implicite* również państwo, powinny zostać zorganizowane i uporządkowane z wykorzystaniem analogicznych zasad i instrumentów, jak ma to w przypadku każdej innej racjonalnie uporządkowanej organizacji, w której „mądry gospodarz rozpoznawszy dokładnie własność swojej dziedziny, odkrywszy wszelkie źródła dochodów i zauważywszy ogół potrzeb swej czeladzi stawia każdego w miarę sił i zdolności na swoje miejsce, pokazując i ucząc, co ma czynić”⁷⁰.

Korzystnie zorganizowane, stosownie do istniejących uwarunkowań, państwo wymaga zachowania odpowiednich proporcji między poszczególnymi elementami składowymi systemu. Dlatego Surowiecki akcentował znaczenie właściwego podziału funkcji między członkami społeczeństwa. Poza zaangażowaniem odpowiedniej części mieszkańców w funkcjonowanie poszczególnych działów gospodarki, miał również na myśli zachowanie właściwych proporcji między ludnością wiejską oraz mieszkańcami miast. Postulował również stopniowe ograniczanie tej części społeczeństwa, która nie jest zaangażowana w produkcję dóbr. Przerost liczby członków uprzywilejowanej w społeczeństwie zaburza bowiem niezbędną równowagę i może prowadzić do upadku państwa⁷¹.

Surowiecki pojmował instytucję państwa jako system. Dał temu wyraz stwierdzając, iż chcąc realizować wyznaczone cele oraz kształtować niezbędne ku temu rozwiązania organizacyjne, nowoczesne państwo musi prowadzić zrównoważony rozwój, bez lekceważenia lub pomijania jakiegokolwiek dziedziny życia. Za jedno z kluczowych działań sprzyjających temu celowi uznawał racjonalne i efektywne wykorzystanie wszelkich dostępnych bogactw naturalnych, stosownie do nadarzających się korzystnych okoliczności w szczególności wpływających na rozwój gospodarki⁷². Szczególny nacisk kładł na eksploatację złóż kopali oraz pożytki leśne. Wskazywał przy tym, że optymalne ich wykorzystanie wymaga od rządzących dysponowania szczegółową wiedzą z zakresu geografii i przyrodoznawstwa, przede wszystkim w ich wymiarze praktycznym. Przedmiotowy zasób informacji

⁶⁹ W. Surowiecki, *O statystyce...*, za: A. Gella, s.144.

⁷⁰ Idem, *O upadku przemysłu...*, s. 11.

⁷¹ A. Gella, op. cit., s. 151.

⁷² W. Surowiecki, *O upadku przemysłu...*, s. 31; idem, *O statystyce...*, za: A. Gella, op. cit., s. 116-117.

pozwała na racjonalną eksploatację bogactw naturalnych oraz pożyteczne wykorzystanie dostępnych zasobów przyrody dla potrzeb człowieka⁷³.

Surowiecki pozostawał entuzjastą możliwości ludzkiego intelektu oraz korzyści płynących z praktycznego wykorzystania wszelkiej dostępnej wiedzy. Zajmując stanowisko utylitarne uważał, że u podstaw wszelkiego rozwoju leży zgromadzona wiedza oraz umiejętności praktycznego jej wykorzystania. Stąd wielką estymą darzył nauki stosowane, techniczne oraz przyrodnicze. W nich dostrzegał niematerialne czynniki mające kluczowe znaczenie dla rozwoju cywilizacyjnego oraz budowania przewagi państwa⁷⁴. Jako zjawisko warunkujące doskonalenie państwa, w szczególności w wymiarze rozwoju gospodarczego, uznawał efekt synergii zachodzący w wyniku połączenia wiedzy oraz kapitału. Istnienie szczególnie silnej zależności w tym zakresie zachodziło między rozwojem przemysłu a postępem nauk przyrodniczych i technicznych. Podkreślał, iż bez połączenia wspomnianych czynników niemożliwy stawał się rozwój produkcji, a tym samym wzrost siły ekonomicznej państwa⁷⁵.

Obok wcześniej wymienionych innymi rodzajami wiedzy, których wykorzystanie wpływa na poprawę funkcjonowania każdego społeczeństwa były, zdaniem Surowieckiego, znajomość historii oraz wyników badań ekonomicznych i statystycznych⁷⁶. Ostatnia z wymienionych dyscyplin stanowiła przedmiot szczególnego zainteresowania myśliciela. Celem statystyki w rozumieniu Surowieckiego było przedstawienie w ujęciu ilościowym wszystkich istotnych zjawisk i procesów zachodzących w gospodarce i społeczeństwie.

Podkreślał znaczenie wyników tych badań dla wszelkich obszarów funkcjonowania państwa. Powiązał przy tym statystykę z administracją publiczną. Zauważył, że kluczową rolę dla optymalnej organizacji życia społecznego odgrywała administracja państwowa, a jedną z podstawowych przesłanek jej sprawnego działania była gruntowna wiedza statystyczna o problematyce pozostającej w zakresie przedmiotu zadań poszczególnych jej części⁷⁷.

Kolejną istotną wskazówką wpływającą na doskonalenie organizacji i funkcjonowania państwa było zachowanie szczególnej dbałości o istniejący porządek prawny, a więc formalny wymiar istnienia każdej instytucji. Podejmując działania legislacyjne prawodawca chcący ustanawiać dobre i skuteczne prawo musi, zdaniem Surowieckiego, uwzględniać uwarunkowania kulturowe i cechy dominujące w społeczeństwie, w szczególności specyfikę adresatów projektowanych aktów

⁷³ Ibidem, s. 145-146.

⁷⁴ W. Surowiecki, *O upadku przemysłu...*, s. 38, 131.

⁷⁵ Ibidem, s. 38.

⁷⁶ F. Bentkowski *O życiu i zasługach Wawrzyńca Surowieckiego*, [w:] *Rocznik Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, t. XXI, Warszawa 1830, s.139.

⁷⁷ A. Gella, op. cit., s.141.

normatywnych. Podkreślał przy tym konieczność relatywizacji porządku prawnego do całokształtu panujących uwarunkowań. Nie ma bowiem prawa, które mogłoby zostać uznane za doskonale niezależnie od istniejącej rzeczywistości. W konsekwencji porządek prawny może być uznany za dobry albo zły wyłącznie w odniesieniu do konkretnego państwa i społeczeństwa⁷⁸.

Surowiecki zauważył, że w procesie tworzenia sprawnego państwa niezbędne jest uwzględnienie ścisłej zależności między „stanem politycznym” i porządkiem prawnym a liczebnością danej populacji. Dzięki właściwemu powiązaniu powyższych elementów systemu państwowego można uniknąć wielu napięć społecznych, stanowiących wynik niedostosowania ustanowionych rozwiązań ustrojowych i prawnych do panujących warunków. Takie nieracjonalne postępowanie uważał za prostą drogę do powstania stanu ucisku lub anarchii⁷⁹.

W pewnym zakresie, co należy podkreślić, Surowiecki akceptował założenia doktryny prawa natury. Zauważył, że zło społeczne stanowi konsekwencję budowania porządku społecznego oraz „stanu politycznego” w państwie z naruszeniem niezmiennego prawa ponadstanowionego. Negatywne skutki powstawały w szczególności w wyniku wprowadzania rozwiązań zabezpieczających interesy jedynie wybranej części społeczeństwa, co w ostateczności musi prowadzić do napięć i konfliktów. Myśliciel stał na stanowisku, że aby spełniały właściwie swoją rolę, obowiązujące rozwiązania polityczne, prawne i organizacyjne muszą uwzględniać interesy wszystkich członków i grup społecznych, a także pozostawać w zgodzie z porządkiem naturalnym⁸⁰.

Jedną z najważniejszych konsekwencji powyższego rozumowania, ściśle wiążącą się z działaniami na rzecz tworzenia racjonalnego i sprawiedliwego porządku prawnego, której zastosowanie dawało szansę organizacji sprawnego państwa szanującego uniwersalne wartości, było rozciągnięcie ochrony prawnej zabezpieczonej przymusem państwowym na wszystkich jego mieszkańców, w tym chłopów. *Implicite* myśliciel opowiadał się również za przestrzeganiem zasady państwa prawnego jako fundamentalnej gwarancji właściwego porządku społecznego w państwie⁸¹.

Kolejną wskazówką pomocną w procesie budowania silnego państwa miało być, zdaniem Surowieckiego, wykorzystanie pozytywnych emocji i uczuć żywionych przez jednostki wobec wspólnoty, w szczególności patriotyzmu mieszkańców. Był przekonany, że także naturalne predyspozycje człowieka polegające na dą-

⁷⁸ W. Surowiecki, *Do Przyjaciół korespondujących w materiałach krajowych*, list XXVII, 24 sierpnia 1807, [w:] *Korespondencja w materiałach obraz kraju i narodu rozjaśniających*, dodatek do Gazety Warszawskiej, Warszawa 1807.

⁷⁹ A. Gella, op. cit., s.149.

⁸⁰ W. Surowiecki, *O upadku przemysłu...*, s. 14.

⁸¹ Idem, *Uwagi względem poddanych w Polsce i projekcie ich uwolnienia*, [w:] *Dziela...*, s. 193.

zeniu do działania w celu zaspokojenia partykularnych potrzeb, można ukierunkować w pożądaną stronę, dzięki czemu organizacja państwowa uzyskuje dodatkową siłę wewnętrzną⁸².

Powyższa dyrektywa wynikała z przekonania myśliciela o tym, że człowiek rodzi się moralnie obojętny. Dopiero kolejne życiowe doświadczenia czynią go mędrcom albo złoczyńcą. Postawa jednostki zależy bowiem w znacznej mierze od jakości oddziaływania społecznego i przebiegu procesu socjalizacji. Należy zatem wykorzystać fakt, iż zarówno w ujęciu moralnym, jak i intelektualnym człowiek poddaje się kształtowaniu przez zastosowanie odpowiednich bodźców stymulujących. Osobowość ludzka jest szczególnie plastyczna w okresie dorastania. Prześlanięty racjonalistyczną atmosferą oświeceniową twierdził, że proces edukacyjny powinien być tak zorganizowany, aby dać człowiekowi umiejętność skutecznego posługiwania się intelektem, która stanowi podstawę samodzielności⁸³.

Mając świadomość znaczenia procesu edukacyjnego dla budowania właściwego porządku społecznego w sprawnym państwie Surowiecki krytykował, jak twierdził, wynikający ze snobistycznych przesłanek, zwyczaj prywatnego kształcenia młodzieży szlacheckiej. Dostrzegał wytworzenie się nieuzasadnionego przekonania o wyższym poziomie nauczania oferowanym przez cudzoziemców. Jednym z głównych zarzutów kierowanych przez myśliciela przeciwko tej modzie było zaniedbywanie języka ojczystego i osłabienie przywiązania do własnej tradycji warunkującej istnienie tożsamości narodowej. Ponadto za wadę edukacji prywatnej uznawał brak interakcji z rówieśnikami, wpływający negatywnie na proces socjalizacji ucznia. Negatywnie oceniał również niewyrobienie gotowości do uczciwej rywalizacji i współzawodnictwa. Ze względu na znaczenie dla dobra wspólnego wychowanie i edukacja powinny być organizowane i realizowane przez państwo. Prezentując stanowisko utylitarystyczne, odrzucał jednocześnie stanowczo metafizyczne dywagacje w procesie dydaktycznym. Postulował kształcenie w zakresie umożliwiającym praktyczne wykorzystanie nabytej wiedzy i umiejętności, w szczególności zalecał koncentrowanie się na materii stymulującej rozwój państwa. Przekaz treści w procesie nauczania powinien być prosty, zrozumiały i praktycznie użyteczny⁸⁴.

Surowiecki opowiadał się też za wprowadzeniem powszechnego obowiązku edukacyjnego obejmującego wszystkich mieszkańców⁸⁵. Przykładał dużą wagę do wykształcenia społeczeństwa, ponieważ wpływa ono korzystnie na kumulowanie i wyzwalanie w jednostkach potencjału intelektualnego, który może być następ-

⁸² A. Gella, op. cit., s. 167.

⁸³ W. Surowiecki, *List do przyjaciela mieszkającego nad rzeką Wartą o wadach edukacji młodzieży polskiej*, [w:] *Dziela...*, s. 221-222.

⁸⁴ Ibidem, s. 218, 228-229.

⁸⁵ A. Gella, op. cit., s. 30 i 75.

nie wykorzystany w procesie tworzenia sprawnego państwa. Z tego powodu podkreślał konieczność dochowania szczególnej dbałości o rozwój oświaty i nauki. Pomimo podejścia utylitarne, nie koncentrował się tylko na rozwoju nauk technicznych i przyrodniczych, mających kluczowe znaczenie dla rozwoju gospodarczego. Doceniał również pozytywny wpływ działań oświatowych na poziomie elementarnym. Zauważył, że bez wykształcenia „człowiek jak mało różni się od zwierzęcia, tak nie ma, nie pragnie i nie myśli tylko o zwierzęcych potrzebach”. Otwarcie małej szkoły lokalnej lub nawet warsztatu rzemieślniczego dającego szansę przyuczenia do zawodu, wpływa korzystnie na ożywienie lokalnych społeczności, pozwala „zrobić ich użytecznymi krajowi i zaprowadzić moralność towarzyską”. Nieco idealizując twierdził, że młodzież korzystająca z dobrodziejstw edukacji w ciągu jednego pokolenia może zmienić wizerunek społeczeństwa, porzucić przesady na rzecz scjentyzmu i myślenia racjonalnego⁸⁶.

Dyrektywą o kluczowym znaczeniu dla doskonalenia państwa było przeprowadzenie reformy agrarnej. Rolnictwo, zdaniem Surowieckiego, stanowiło podstawę rozwoju innych obszarów gospodarki. Jego racjonalna organizacja pozostawała w pełni zależna od poprawy sytuacji ludności chłopskiej. Podkreślał, że wskazany kierunek przemian wynika nie tyle z altruizmu, miłosierdzia czy nakazów etycznych, ile raczej z przyjęcia pragmatycznego założenia nakazującego zabiegać o tworzenie porządku opartego na sprawiedliwości i powszechnej równości wszystkich mieszkańców, stanowiących praktyczną afirmację idei dobra wspólnego⁸⁷.

Kreśląc założenia racjonalnej polityki agrarnej Surowiecki wskazywał ścieżki pozwalające stopniowo dążyć do doskonalenia tego obszaru funkcjonowania państwa. Kluczową dyrektywą była poprawa sytuacji chłopów, która ostatecznie pozwoliłaby zbudować właściwy porządek społeczny. Myśliciel w swoim programie emancypacji społecznej i ekonomicznej tej części społeczeństwa postulował przeprowadzenie stopniowego i ewolucyjnego procesu uwłaszczenia chłopów, pozwalającego im osiągnąć pozycję równoprawnego uczestnika obrotu gospodarczego. Rozwiązanie kwestii chłopskiej sformułował w sześciu postulatach: 1) racjonalnym określeniu obciążeń gospodarstw rolnych obowiązkami prywatno- i publiczno-prawnymi, 2) ograniczeniu dopuszczalności dzielenia gospodarstw, 3) wprowadzenie regulacji prawnych umożliwiających nabywanie przez chłopów gospodarstw i ziemi na własność lub w formie wieloletniej dzierżawy, 4) zapewnienie wsparcia państwa na rzecz chłopów w sytuacjach nadzwyczajnych, takich jak kłęski żywiołowe, 5) zniesienie regulowania dziesięcin w naturze, 6) wprowadzenie do programów szkół wiejskich podstaw nowoczesnego gospodarowania, w szczegól-

⁸⁶ W. Surowiecki, *O przyczynach upadku...*, s. 148-150.

⁸⁷ *Ibidem*, s. 31; *idem*, *O statystyce...*, za: A. Gella, *op. cit.*, s. 116-117.

ności szerzenie wiedzy i praktycznych umiejętności usprawniających pracę w gospodarstwach rolnych⁸⁸.

Snując rozważania na temat poprawy sytuacji ludności chłopskiej, Surowiecki zaproponował ciekawe rozwiązanie ustrojowe. Uważał za korzystne zorganizowanie samorządu wiejskiego, który posiadałby szerokie kompetencje, w szczególności porządkowe, organizacyjne, socjalne i ekonomiczno-gospodarcze. Zakresem swojego oddziaływania obejmowałaby całą lokalną społeczność wiejską zamieszkałą na danym terenie. Gromada (gmina) chłopska stanowiłaby najniższy stopień w strukturach administracji publicznej. Organami samorządu miały być: rada mniejsza złożona z sołtysa, ławnika i „poradnika” oraz rada wielka, w skład której wchodziłoby wszyscy gospodarze⁸⁹.

Kolejnym elementem programu organizacji sprawnego państwa była budowa nowoczesnego przemysłu. Surowiecki zauważył, że ze względów ekonomicznych i logistycznych wskazane byłoby, aby fabryki lokalizować w pobliżu źródeł surowców. Natomiast w procesie produkcyjnym należy wykorzystywać wszelkie dostępne najnowsze rozwiązania techniczne i organizacyjne, a także technologiczne⁹⁰.

Podjmując szczegółową analizę problemu Surowiecki formułował szereg praktycznych wskazówek wpływających na rozwój przemysłu, które pośrednio również skutkowałyby doskonaleniem państwa. Przede wszystkim zauważył, że rozwój przemysłu jest warunkowany nakładami finansowymi na naukę i szkolnictwo zawodowe, a także dostępnością surowców i materiałów oraz narzędzi wykorzystywanych w produkcji. Jako kolejne działanie warunkujące postęp wskazywał tworzenie i zwiększanie wewnętrznego rynku zbytu dla rodzimej produkcji. Wskazywał również na konieczność dbałości o utrzymanie cen produktów na poziomie satysfakcjonującym producentów, powstrzymującym ich od rezygnacji z uprawianego zawodu. Pożądane byłoby również umiarkowane wsparcie przedsiębiorców ze strony państwa, głównie w formie pomocy przy pokonywaniu barier pojawiających się w związku z pozyskiwaniem materiałów i surowców niezbędnych do produkcji. Ponadto powinni uzyskiwać ochronę polityczną i prawną przed uciskiem i niesprawiedliwością silniejszych grup społecznych. Szóstym z zaproponowanych narzędzi było stworzenie systemu pomocy socjalnej dla potrzebujących, w szczególności w zakresie niwelowania negatywnych konsekwencji nieszczęśliwych wypadków lub chorób. Ostatnią ze sformułowanych przez myśliciela w tym obszarze wskazówek było tworzenie atmosfery pozwalającej budować powszechny szacunek społeczny dla pracy rzemieślnika i drobnego przedsiębiorcy⁹¹.

⁸⁸ W. Surowiecki, *Uwagi względem poddanych...*, s. 64; idem, *O statystyce...*, za: Gella s. 68, 75, 89.

⁸⁹ A. Gella, op. cit., s. 78.

⁹⁰ W. Surowiecki, *O upadku przemysłu...*, s. 24-25.

⁹¹ Ibidem, s. 39.

Etap rozwoju gospodarczego ziem polskich w początkach XIX w., słabo rozwinięte stosunki kapitalistyczne, a także nieśmiałe początki recepcji zachodnich koncepcji ekonomii politycznej spowodowały, że Surowiecki nie dostrzegął różnicy między rzemieślnikami prowadzącymi niewielkie zakłady produkcyjne oraz wykwalifikowanymi robotnikami zatrudnionymi w nowopowstających fabrykach, którzy nie posiadając zaplecza materialnego dysponowali jedynie pewnymi rodzajami umiejętności. Natomiast rozumiał już doskonale, że inwestycje w rozwój przemysłu wymagają wysokich nakładów finansowych, w szczególności związanych z pozyskiwaniem nowych technologii i maszyn produkcyjnych. Było to poważne ograniczenie procesu budowania nowoczesnej gospodarki sprawnego państwa. Myśliciel zauważył jednak, że ich brak można niwelować prowadzeniem rozsądnej polityki społeczno-gospodarczej. Jest to działanie pożądane, ponieważ industrializacja niesie za sobą wiele korzystnych konsekwencji także w sferze społecznej. Wokół nowopowstałych fabryk koncentrują się mniejsi przedsiębiorcy, dzięki czemu ożywieniu ulega powiązane z nimi funkcjonalnie otoczenie⁹².

Integralną częścią programu doskonalenia organizacji i funkcjonowania państwa była logistyka. Za kluczowe czynniki wpływające korzystnie na rozwój gospodarki Surowiecki uznawał rozwiniętą sieć komunikacyjną i transport, w szczególności drogi wodne. „Jeden z najgłówniejszych środków do poprawienia stanu ekonomii krajowej jest ułatwienie komunikacji i przepływu produktów z jednego miejsca na drugie”. Myśliciel uważał, że jest to jeden z warunków bogacenia się wszystkich grup społecznych: rolników, kupców, przemysłowców i rzemieślników. Dodawał, iż regulacja biegu rzek ogranicza również zagrożenie powodzią, a także negatywne skutki oddziaływania zjawisk atmosferycznych na ludzi, takich jak wilgoć bagien czy gnijących terenów podmokłych⁹³.

Ważnym instrumentem kształtowania stabilnego porządku gospodarczego pozostającym w arsenale środków państwa była także racjonalna polityka monetarna. Surowiecki podkreślał konieczność bicia monety, regularnego i w ilościach wynikających z uzasadnionych potrzeb rynku oraz mających realne pokrycie. Zauważył również, że międzynarodowa konkurencja handlowa wymaga zróżnicowanej i elastycznej polityki monetarnej państwa, ponieważ w przypadku braku wystarczającej ilości pieniądza własnego na rynku lub jego niskiej wartości, kupcy zagraniczni redukują jej użycie w rozliczeniach, co prowadzi do strat rodzimej gospodarki. Problem ten pogłębiają nieuczciwe praktyki niektórych państw, polegające na destabilizacji konkurencyjnych gospodarek narodowych poprzez wprowadzanie do obiegu fałszywych pieniędzy⁹⁴.

⁹² Ibidem, s. 54-55.

⁹³ Idem, *O rzekach i splawach...*, s. 239, 242.

⁹⁴ Idem, *O upadku przemysłu...*, s.165.

Poszukując przykładów potwierdzających zasadność praktycznego stosowania dyrektyw sprawnościowych na płaszczyźnie społecznej Surowiecki odwołał się do pragmatyzmu mniejszości żydowskiej. Zauważył, że w trudnych sytuacjach, w których pozbawieni pomocy przedsiębiorcy chrześcijańscy bankrutowali lub byli zmuszani porzucić swoją profesję, ich żydowscy konkurenci potrafili przetrwać niekorzystny okres dzięki solidarności, pracowitości i oszczędności. Myśliciel stwierdził, że „nikt zręczniejszy nie umie odgradzać groźnych niebezpieczeństw, nikt nie potrafi znieść tylu ciężarów, jakie znieść umie naród żydowski”. Podkreślał skuteczność ich biegłości w prowadzeniu interesów, umiejętność gromadzenia kapitału oraz racjonalność jego wykorzystania. Dostrzegał również negatywne cechy Żydów, wśród których wymieniał chytrą, nieuczciwą, nierzetelną oraz skłonność do alienacji ze społeczeństwa i brak zdolności asymilacyjnych. Dodał jednak pragmatycznie, iż w ostateczności także ich zachowania potocznie oceniane jako wady, wpływają korzystnie na osiągnięcie przewagi w sprawności działania nad innymi narodowościami. Jednocześnie usprawiedliwiał naganne etycznie zachowania wymienione koniecznością pokonywania negatywnych uwarunkowań oraz zagrożeń zewnętrznych, na które ludność żydowska jest stale narażana, a także powtarzające się ataki ze strony przedstawicieli innych nacji⁹⁵.

Wnioski

Poglądy Surowieckiego nie tworzyły zamkniętej całości, która mogłaby zostać uznana za kompletną doktrynę społeczno-polityczną. Nie dyskwalifikuje to jednak jego spuścizny pisarskiej. Przeciwnie, chociaż koncentrował się na kilku obszarach organizacji i funkcjonowania państwa, sformułował szereg interesujących wskazówek sprawnego działania dla rządzących, które mogły mieć praktyczne zastosowanie na płaszczyźnie społecznej, gospodarczej i politycznej. Wiele z nich stanowiło konsekwencję katalogu wartości uznawanych za fundament aksjologiczny idealnego państwa. Warto zatem zastanowić się, na ile antycypował podstawowe kategorie myślenia prakseologicznego oraz czy sformułował przydatne dyrektywy praktyczne wspierające rządzenie państwem.

Niewątpliwie pisząc o nowoczesnej gospodarce opartej na wolnym rynku i swobodnej wymianie, miał na myśli tworzenie korzystnych warunków, nie tylko dla bogacenia się jednostek, ale również kreowania silnego i sprawnego państwa. Bogactwo narodowe stanowiło bowiem warunek konieczny silnego państwa. O jego sprawności decyduje również poziom intelektualny obywateli, dlatego wielką wagę przywiązywał do poziomu edukacji. Był również przekonany, że racjo-

⁹⁵ Ibidem, s. 139-140.

nalne i celowe działania pozwalają osiągać szereg korzyści, także na płaszczyźnie dobra wspólnego. W poglądach Surowieckiego przejawiają się również pierwiastki myślenia ekonomicznego, zakładającego osiągnięcie jak największych korzyści przy możliwie minimalizowanych nakładach. Istotne znaczenie odgrywała w tym zakresie właściwie zorganizowana i wykonywana praca ludzka. Na uwagę zasługuje również podkreślenie konieczności poszukiwania optymalnego poziomu formalizacji życia wspólnego. Zarówno bowiem niedoregulowanie jak i przeregulowanie może prowadzić do szeregu negatywnych konsekwencji.

Warto nadmienić, że w poglądach myśliciela wyraźnie rysuje się podejście holistyczne do problematyki społeczno-gospodarczej, a pośrednio również politycznej, co wskazuje podobieństwo do założeń charakterystycznych dla ogólnej teorii systemów. W szczególności myślenie systemowe dostrzegane jest w kompleksowym ujęciu wszystkich elementów gospodarki narodowej i pojmowanie jej jako spójnej całości. Także troska o upośledzone warstwy społeczne wskazuje, że świadomy był zagrożenia negatywnymi konsekwencjami napięć rodzących się między skrajnymi elementami systemu społecznego. Z kolei wskazówki dotyczące sterowania procesami społecznymi i gospodarczymi można łączyć z założeniami cybernetyki⁹⁶.

Organizacja sprawnego państwa nie odbywa się w próżni aksjologicznej, dlatego tworzenie rozwiązań organizacyjnych oraz konstruowanie instrumentów pozwalających stworzyć optymalne rozwiązania wymaga identyfikacji oraz uwzględnienia zarówno fundamentalnych wartości, jak i panującej rzeczywistości. Dlatego podkreślał rolę wolności osobistej, własności prywatnej, wiedzy i kreatywności, a także konieczność uwzględnienia natury człowieka i uwarunkowań społeczno-przyrodniczych. W tym zakresie Surowiecki był niewątpliwie pragmatykiem. Zdawał sobie sprawę, że pominięcie wspomnianych uwarunkowań czyni nawet najlepsze koncepcje i modele teoretyczne bezużytecznymi w praktyce, której mają służyć. Podsumowując należy stwierdzić, że poglądy Surowieckiego zawierają szereg interesujących dyrektyw praktycznych, których stosowanie przez sprawujących władzę miało prowadzić do zwiększenia sprawności państwa.

EFFICIENT STATEMANAGEMENT ACCORDING TO WAWRZYŃC SUROWIECKI'S SOCIAL AND ECONOMIC THOUGHT

Key words: efficient action, political and legal thought, public administration, free-market economy, praxeology

⁹⁶ Por.: N. Wiener, *Cybernetyka i społeczeństwo*, tłum. O. Wojtasiewicz, Warszawa 1960, s. 13 i n.

Summary

The state and public administration have a duty to pursue a lot of important aims and tasks. Public institutions ought to be efficient. Political and legal thought gives some hints on how to govern effectively. One of some interesting ideas was put forward by the Polish thinker Wawrzyniec Surowiecki at the beginning of the 19th century. The directives for effective activity are included in his concept of free-market economy. He was convinced that his ideas, especially the practical guidelines, can be creatively applied in the Duchy of Warsaw.